

De schaakstukken in het ANW

Egbert Beijk (Instituut voor Nederlandse Lexicologie)

1. Inleiding

Het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW), een recent gestart project van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL), wordt een revolutionair woordenboek. Dat is te danken aan het ontwerp van Fons Moerdijk, die nu als hoofdredacteur afscheid neemt. Het ANW zal in de vorm van een internetwoordenboek een wetenschappelijke beschrijving geven van de eigentijdse woordenschat van het Nederlands. De belangrijkste nieuwe semantische informaticategorie erin is het ‘semagram’, waaraan een ‘typesjabloon’ ten grondslag ligt. De ontwerper geeft er zelf de volgende omschrijving van:

Een semagram is de weergave van kennisgegevens die met een woord te verbinden zijn, in een frame met ‘slots’ en ‘fillers’. ‘Slots’ zijn conceptuele structurelementen die kenmerken en relaties noemen die gelden voor de betekenisklasse waartoe een woord behoort [...]. Aan de hand daarvan worden de gegevens ingevuld die specifiek gelden voor het woord in kwestie (‘fillers’). [...] Het frame is een abstract structureelschema en heet in ANW-jargon ‘typesjabloon’. Het semagram is het concreet ingevulde typesjabloon (Moerdijk 2007, 63).

Het semagram speelt in het ANW een centrale rol: het structureert de semantische kant van de woordenschat, het levert een uitgebreidere betekenisbeschrijving dan in een normale definitie het geval is en het maakt zoekvragen voor de gebruiker mogelijk die, vanuit de inhoud vertrekend, leiden naar de juiste woordvorm. Hierdoor wordt het ANW een ingenieuze combinatie van een semasiologisch en een onomasiologisch woordenboek. Fons Moerdijk heeft het semagram op een aantal plaatsen gedemonstreerd: eerst in zijn oratie aan de hand van de woorden *bier* en *oratie* (Moerdijk 2002: 24-27), later o.a. ook aan de hand van *school* (Moerdijk 2003: 291-292) en *koel* (o.a. Moerdijk 2007: 71-74, Moerdijk e.a. 2008).

Deze bijdrage gaat over de vorming van het typesjabloon, de semagrammen en de definities voor de klasse van de schaakstukbenamingen. Voor die keuze waren twee redenen. Het is een overzichtelijke klasse met weinig leden, waaraan de samenhang tussen typesjabloon, semagrammen en definities voor een hele klasse van woorden goed valt te illustreren. Het onderwerp sluit bovendien aan bij een artikel uit de vakliteratuur (Verkuyl 1993), waarin de aanpak van de schaakstukken in woordenboeken uitvoerig aan de orde is geweest.

2. Aanzet tot een typesjabloon voor de schaakstukbenamingen

In het ANW wordt een substantieel gedeelte van de woordenschat bewerkt op basis van typesjablonen voor de semantische klassen waartoe de woorden behoren. Om tot typesjablonen te komen werden in de voorbereidende fase van het ANW definities van geselecteerde substantieven, werkwoorden en adjectieven geanalyseerd die afkomstig waren uit het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) en de internetversie/cd-romversie 1.0 van *Van Dale Groot woordenboek hedendaags Nederlands* (VDHN1). Bij de substantieven zaten *dame*, *paard* en *toren* in de selectie. We vonden daar voor de schaakstukbetekenissen de volgende definities:

(WNT, als nuance onder *koningin*, 5) Bij het schaakspel: het stuk met de grootste bewegingsvrijheid, in aansluiting bij het internationaal gebruik ook *dame* genoemd.

(VDHN1, *dame*, 0.4) koningin in schaak- en kaartspel

(WNT, als nuance onder *paard*, 2) In nabootsingen en afbeeldingen, ten doel hebbende een werkelijk *paard* weer te geven. [...] c) Als benaming van een der stukken in het schaakspel; eertijds *ridder* genoemd.

(VDHN1, *paard*, 0.6) schaakstuk met de loop één recht en één schuin

(WNT, als nuance onder *toren*, 2) Eenig een *toren* nabootsend voorw. [...] 2°. Zeker stuk in het schaakspel; kasteel.

(VDHN1, *toren*, 0.5) stuk in het schaakspel

In de meeste van deze definities wordt de betekenisklasse van het woord uitgedrukt door een kernwoord *schaakstuk* of door een kernwoord *stuk*, in het laatste geval voorafgegaan door een domeinaanduiding ('Bij het schaakspel') of gevolgd door een bepaling die het domein aangeeft waarbinnen het woord gebruikt wordt of het geheel waarvan het genoemde deel uitmaakt ('in (het) schaakspel'). Daarnaast zijn nog enkele kenmerkende eigenschappen of (in de bij het ANW gebruikte terminologie) kenmerken te onderscheiden: 'beweging' en, als men de overkoepelende betekenis aanduidingen in het WNT meerekent, 'vorm'. Op grond van deze gegevens zou het typesjabloon voor de semantische klasse van de schaakstukbenamingen eruit kunnen zien als in Afbeelding 1.

KLASSE		schaakstuk
	KENMERKEN	
	BEWEGING	
	VORM	
	GEHEEL	
	DOMEIN	

Afbeelding 1: Aanzet tot een typesjabloon voor de betekenisklasse van de schaakstukbenamingen in het ANW

Voor wie iets van schaken weet, oogt dit resultaat onvolledig. Definities van drie schaakstukken in twee woordenboeken zijn hier kennelijk niet voldoende om tot een bevredigend typesjabloon voor de hele klasse te kunnen leiden. Aanvullend onderzoek was daarom noodzakelijk. Dat hoefde in eerste instantie niet binnen het ANW te worden uitgevoerd: er was al eerder onderzoek gedaan naar de behandeling van de schaakstukken in woordenboeken.

3. Definities van schaakstukken in oudere woordenboeken

Al weer heel wat jaren geleden verscheen in *De Nieuwe Taalgids* een tweedelig artikel over de 12de druk van *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* (Verkuyl 1993). In deel 1 beoordeelde Verkuyl dit woordenboek voor de gegeven definities van woorden op vijf toetsingspunten: compleetheid, consistentie, correctheid, courantheid en citaties/commentariërende toelichting. Op het gebied van het schaakspel was zijn conclusie:

Samenvattend constateren we dus (in een klein deel van) het schaakdomein op vijf punten ernstige problemen: (a) volledigheid; (b) consistentie; (c) correctheid; (d) het bijhouden van veranderende betekenissen; en (e) het citeren ter verduidelijking van betekenissen. De dieper liggende oorzaak van de vijfvoudige misère is dat er geen organiserende visie is op kennisdomeinen die de definities verbindt (Verkuyl 1993: 220).

Verkuyl stelde onder meer vast dat in de definities van de schaakstukken de volgende eigenschappen figureerden: 'nul'¹, 'beginpositie', 'beweging', 'vorm' en 'belang'. Hij constateerde ook dat geen van deze eigenschappen in elk van de lemmata voorkwam en dat door het ontbreken van één constante eigenschap inconsistentie optrad. Dit in tegenstelling tot Webster (1974), waar men bij alle namen van schaakstukken informatie krijgt over de wijze

¹ In de definitie van *paard* als schaakstuk: 'naam van een stuk uit het schaakspel' (Verkuyl: 'informatiewaarde nul').

waarop het stuk zich over het bord beweegt, terwijl in bepaalde gevallen nog informatie wordt toegevoegd. Hier moet direct gezegd dat de hoofdredactie van Van Dale voor de 13de en 14de uitgave de kritiek ter harte heeft genomen² en de benadering van Webster (1974) heeft gekozen. Daarmee is natuurlijk voor Van Dale de kou uit de lucht. Voor het ANW was de kritiek vruchtbaar, omdat de daarin genoemde eigenschappen expliciet als kenmerken in het typesjabloon voor de semantische klasse van de schaakstukken zouden kunnen worden opgenomen.

4. Eigenschappen van schaakstukken in definities

Uit definities van schaakstukken zijn tot nu toe zes eigenschappen naar voren gekomen die voor de lexicografische beschrijving van alle schaakstukken relevant kunnen zijn: ‘beweging’, ‘vorm’, ‘belang’, ‘beginpositie’, ‘geheel’ en ‘domein’. Een eigenschap die hieraan kan worden toegevoegd is ‘aantal’. Die eigenschap is bijvoorbeeld terug te vinden in een definitie van *rook* in Webster (1974) waar gesproken wordt van ‘either of the two corner pieces shaped like a castle tower’ (geciteerd in Verkuyl 1993: 219). Elke schaker kent ook de waarde van de verschillende stukken, uitgedrukt in aantal pionnen: een pion is één punt waard, paard en loper ieder drie punten, een toren vijf punten en een dame wordt wel negen of negeneneenhalf punt waard gevonden. Ook ‘waarde’ zou dus een plaats kunnen krijgen in de betekenisbeschrijving van de schaakstukken. ‘Waarde’ wordt in woordenboeken alleen, en zonder vermelding van punten, vermeld in de definitie van *pion* en de equivalenten ervan, waar wordt opgemerkt dat dit een schaakstuk is ‘van de minste waarde’ (GVD13)³, ‘of the lowest value’, (Webster 1974, bij *pawn*, geciteerd in Verkuyl 1993: 219). Uit de onderzochte definities van schaakstukken zijn dus in totaal acht eigenschappen te destilleren die voor opname in het typesjabloon in aanmerking komen: ‘beweging’, ‘vorm’, ‘belang’, ‘beginpositie’, ‘aantal’, ‘waarde’, ‘geheel’ en ‘domein’. Het oorspronkelijke aantal is daarmee op een interessante manier uitgebreid.

5. De behandeling van de schaakstukken in recente woordenboeken

In het kader van de bewerking van de schaakstukken in een nieuw woordenboek als het ANW is het natuurlijk zinvol te kijken hoe recente (edities van) andere woordenboeken te werk zijn gegaan en hoe de bovengenoemde eigenschappen (of kenmerken, zoals ik ze in het vervolg zal noemen) in hun definities zijn geïncorporeerd. Om een indruk te krijgen, selecteerde ik zes woordenboeken, twee Nederlandse, een Engels, een Amerikaans, een Frans en een Duits: *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal*, cd-romversie 14.0 (GVD14), *Van Dale Groot Woordenboek hedendaags Nederlands*, cd-romversie 2.0 (VDHN2), *Oxford Dictionary of English* (ODE), *Merriam-Webster Online Dictionary* (MWOD), *Le Trésor de la Langue Française Informatisé* (TLFI) en *lexiko*. Hierin heb ik de definities van alle courante schaakstukbenamingen op voorkomende kenmerken geanalyseerd⁴. De resultaten zijn te zien in Tabel 1. Deze geeft per schaakstukbenaming aan welke kenmerken in de definities ervan in de genoemde woordenboeken een rol spelen. De tabel laat in een oogopslag zien dat de woordenboeken verschillend handelen en dat geen van de woordenboeken in alle definities alle onderscheiden kenmerken gebruikt.

schaakstuk	kenmerken								
	beweging	vorm	belang/sterkte/ vermogen/waarde ⁵	aantal	beginpositie	grootte/ omvang	geheel	domein	kleur

² In GVD13 gebeurt dit nog maar ten dele, alleen bij *loper* en *toren*. Zie hierover, en over de revisie van de schaaktermen in dit woordenboek door Verkuyls alter ego Dr. H.J. Verschuyf, Posthumus (2000:14).

³ Een eigenschap die men ook kan benoemen als ‘belang’ (zo Verkuyl 1993:218).

⁴ Helaas ontbreekt de ruimte om alle definities in een afzonderlijke bijlage weer te geven. In *lexiko*, dat evenals het ANW een internetwoordenboek in ontwikkeling is, waren twee definities, die van *Pferd* en *König*, beschikbaar.

<i>pion</i> (Ned.)	GVD14 VDHN2		GVD14 VDHN2	VDHN2					
<i>pawn</i>	ODE MWOD		ODE MWOD	ODE	ODE	ODE			
<i>pion</i> (Fr.)				TLFI		TLFI	TLFI	TLFI (label)	
<i>loper</i>	GVD14 VDHN2			VDHN2					
<i>bishop</i>	ODE MWOD	ODE		ODE MWOD			MWOD		MWOD
<i>fou</i>	TLFI				TLFI		TLFI	TLFI (label)	
<i>paard</i>	GVD14 VDHN2	[GVD14] ⁶		VDHN2					
<i>knight</i>	ODE MWOD	ODE		ODE MWOD			MWOD		MWOD
<i>cavalier</i>		TLFI					TLFI	TLFI (label)	
<i>Pferd</i>	elexiko								
<i>toren</i>	GVD14 VDHN2			VDHN2					
<i>rook</i>	ODE MWOD	ODE		ODE MWOD	ODE		MWOD		MWOD
<i>tour</i>	TLFI	TLFI			TLFI			TLFI (label)	
<i>dame</i>	GVD14 VDHN2		GVD14 VDHN2	GVD14 ⁷ VDHN2 ⁷					
<i>queen</i>	ODE MWOD		ODE MWOD	ODE ⁸ MWOD ⁸			MWOD		MWOD
<i>reine</i>		TLFI	TLFI				TLFI	TLFI (label)	
<i>koning</i>	GVD14		GVD14 VDHN2						
<i>king</i>	ODE MWOD		ODE MWOD	ODE MWOD ⁹				MWOD (in tekst)	MWOD
<i>roi</i>		TLFI	TLFI				TLFI	TLFI (label)	
<i>König</i>			elexiko						

Tabel 1: Kenmerken in definities van schaakstukken in verschillende woordenboeken

De resultaten kunnen ook anders worden weergegeven, zoals in Tabel 2, waarin per kenmerk getoond wordt in hoeveel definities het voorkomt, bij de beschrijving van welke verschillende schaakstukken het wordt aangetroffen en welke van de zes woordenboeken het in een of meer definities gebruiken.

kenmerken	beweging	vorm	belang/ sterkte/ vermogen/ waarde	aantal	beginpositi e	grootte/ omvang	geheel	domein	kleur
aantal definities	26	8	15	14 + 4 impliciet	4	2	9	7 (6 als label)	5
schaakstukken	pion loper paard toren dame koning	loper paard toren dame koning	pion dame koning	pion loper paard toren dame koning	pion loper toren	pion	pion loper paard toren dame koning	pion loper paard toren dame koning	loper paard toren dame koning

⁵ Het betreft een samenhangende groep kenmerken die nog verder kan worden gesplitst.

⁶ De vorm wordt aangeduid in een overkoepelende hoofdbetekenis ‘afbeelding, nabootsing van een paard, figuur die een paard voorstelt’.

⁷ Het aantal wordt impliciet aangeduid: ‘sterkste schaakstuk’.

⁸ Het aantal wordt in ODE en MWOD impliciet aangeduid: resp. ‘the most powerful chess piece of each player’, ‘the most privileged piece of each color’.

⁹ Het aantal wordt impliciet aangeduid: ‘the principal piece of each color in chess’.

woordenboeken	GVD14 VDHN2 ODE MWOD TLFI elexiko	GVD14 ODE TLFI	GVD14 VDHN2 ODE MWOD TLFI elexiko	VDHN2 ODE MWOD TLFI	ODE TLFI	ODE TLFI	MWOD TLFI	MWOD TLFI	MWOD
----------------------	--	------------------------------	--	------------------------------	-----------------	-----------------	--------------	--------------	------

Tabel 2: Kenmerken van schaakstukken t.o.v. het aantal definities waarin een kenmerk voorkomt, de daarmee beschreven schaakstukken en de woordenboeken die er gebruik van maken

Een beschrijving per kenmerk geeft het volgende beeld:

BEWEGING: komt in 26 definities voor, wordt genoemd bij alle zes schaakstukken (zij het niet in elk woordenboek) en wordt door alle zes woordenboeken (zij het niet bij elk schaakstuk) gebruikt. Het blijkt verreweg het belangrijkste kenmerk.

VORM: is in acht definities aanwezig, wordt vermeld bij alle schaakstukken, behalve bij de pion, en wordt door drie woordenboeken gebruikt. Gezien het voorkomen geen onbelangrijk kenmerk.

BELANG/STERKTE/VERMOGEN/WAARDE: een samenhangend groepje kenmerken, waarin het belang, het vermogen, de sterkte of de waarde van het stuk wordt aangeduid; dat gebeurt in vijftien definities, bij het zwakste stuk (pion), het sterkste stuk (dame) en bij de koning, en komt in alle woordenboeken voor. Voor een spel zijn dit relevante aspecten. Het lijkt het beste om drie afzonderlijke kenmerken te onderscheiden: een kenmerk dat de ‘sterkte of het vermogen’ van het stuk verantwoordt, een kenmerk dat de ‘waarde’ weergeeft en een kenmerk waarin het ‘belang’ wordt aangegeven.

AANTAL: is in achttien definities (waarvan vier impliciet) en bij alle stukken aanwijsbaar, en wordt in vier woordenboeken gebruikt. Het kenmerk blijkt van aanzienlijk belang.

BEGINPOSITIE: is in vier definities aan te wijzen, alleen bij pion, loper, paard en toren, en wordt maar door twee woordenboeken gebruikt. Dit is duidelijk een minder centraal kenmerk.

GROOTTE/OMVANG: komt maar in twee definities in twee woordenboeken voor, alleen in die van de pion. We hebben hier een incidenteel kenmerk dat iets zegt over het uiterlijk van het stuk, waar de vorm minder opvallend is dan bij de andere stukken.

GEHEEL: duidt het geheel of de verzameling aan, waarvan het stuk een onderdeel is, wordt in negen definities, bij zes stukken, in maar twee woordenboeken gebruikt. Het kenmerk werkt niet onderscheidend bij de schaakstukbenamingen ten opzichte van elkaar. Het hoort eerder in de betekenisbeschrijving van het taxonomisch hoger te plaatsen woord *schaakstuk* zelf thuis, waaruit het dan wordt ‘overgeërfd’¹⁰ naar alle woorden die tot de klasse van de schaakstukken behoren.

DOMEIN: wordt in zes van de zeven gevallen in een label verantwoord en wordt maar in twee woordenboeken aangegeven.

KLEUR: treedt in één woordenboek op in definities die vermelden dat het stuk in elk van de kleuren aanwezig is en komt bij vijf stukken voor. Een voorbeeld is te zien in ‘*knight* either of two pieces of each color in a set of chessmen’ (MWOD). Het is geen onderscheidend kenmerk dat de schaakstukken als zodanig ten opzichte van elkaar afbakt en is in dit opzicht vergelijkbaar met bovengenoemd **GEHEEL** (zie ook het in noot 10 opgemerkte).

De analyse laat zien dat in elk geval de kenmerken **BEWEGING**, **VORM**, **BELANG**, **WAARDE**, **STERKTE**, **BEGINPOSITIE** en **AANTAL** een plaats verdienen in de lexicografische beschrijving van schaakstukken en dat ook aspecten als **GEHEEL**, **KLEUR** e.d. ergens verantwoord moeten worden. Op de traditionele wijze gebeurt dat alleen in definities. Maar het kan ook anders. VDHN2 geeft bij alle schaakstukken een definitie en doet dat ook behoorlijk consistent met in vrijwel alle gevallen een aanduiding van de kenmerken **BEWEGING** en **AANTAL**. Om toch meer informatie

¹⁰ Er zijn meer kenmerken die primair in het semagram van het woord *schaakstuk* moeten worden verantwoord, bv. **KLEUR** (zie hieronder) en **MATERIAAL** (vaak hout, ivoor e.d.). Aan de problematiek van de overerving van kenmerken ga ik verder voorbij.

kwijt te kunnen, geeft VDHN2 als toegift onder alle definities nog een verwijzing ‘kijk ook bij: schaken’. Na aanklikken van de link verschijnt dan het in Afbeelding 2 getoonde kader¹¹, waarin ook buiten de definitie gehouden kennisgegevens zijn opgenomen.

Naam	symbool	aantal per	relatieve waarde	beginopstelling	loop
Koning	K	1	-	e1/e8	één veld, recht/schuin
Dame	D	1	9½	d1/d8	recht/schuin, zoveel velden als mogelijk is
Toren	T	2	5	a1+h1/a8+h8	recht, zoveel velden als mogelijk is
Loper	L	2	3	c1+f1/c8+f8	schuin, zoveel velden als mogelijk is
Paard	P	2	3	b1+g1/b8+g8	één recht + één schuin; springt over stukken
Pion	-	8	1	a t/m h2/a t/m h7	één recht vooruit, vanuit de eerste positie ook twee vooruit; slaan één schuin vooruit

Afbeelding 2: Kadertekst **Schaken** in VDHN2 (Copyright 2002 Van Dale Lexicografie bv)

Het zijn grotendeels oude bekenden, die we eerder in een iets andere terminologie al zijn tegengekomen en waarvan het belang hier wordt bevestigd. Met zo’n link is een methodologisch aspect aan de orde dat zich ook bij andere klassen van woorden kan voordoen, met name die waarmee veel encyclopedische kennis verbonden is, zoals diernamen, plantnamen e.d. In VDHN2 is nog sprake van een oplossing van het probleem binnen het woordenboek zelf. Ook dat kan anders: *elexiko* biedt onder de definitie een kadertje aan met als aanhef ‘Weitere Informationen:’ en daarachter een verwijzing naar Wikipedia. Hier wordt een woordenboekexterne oplossing toegepast.¹² Het ANW kiest in dit geval voor een definitie in combinatie met een semagram waarin de belangrijkste kennisgegevens zijn vastgelegd.

6. De behandeling van de schaakstukken in het ANW

We waren in paragraaf 2 gebleven bij een aanzet tot een typesjabloon voor de klasse van de schaakstukbenamingen. Op basis van de gegevens uit de daaropvolgende paragrafen zou een voorlopig typesjabloon voor die klasse of (in ANW-terminologie) categorie er nu uit kunnen zien als in Afbeelding 3.

CATEGORIE		schaakstuk
	KENMERKEN	
	BEWEGING	
	VORM	

¹¹ VDHN2 noemt dit soort overzichten en andere informatieve teksten ‘kaderteksten’, waarvan er tientallen van allerlei aard in het woordenboek zijn opgenomen (o.a. apostelen, christendom, dieren, elementen, getallen, SI-eenheden enz.).

¹² *elexiko* biedt overigens ook extra semantische informatie binnen het woordenboek. Bij de betekenis van *Pferd* ‘Reittier’ staan onder een knop met de naam Semantische Umgebung u. lexikalische Mitspieler bv. gegevens die ook in het ANW, in het semagram en in zogeheten ‘contextanten’, een plaats hebben. Onder ‘Wer reitet ein Pferd?’ vindt men daar het rijtje ‘Akrobat’, ‘Cowboy’, ‘Indianer’, ‘Jockey’, ‘Reiter’, ‘Reiterin’. Bij de schaakstukbetekenis staat onder deze knop: ‘Im elexiko-Korpus konnten keine statistisch signifikanten Mitspieler zu diesem Stichwort nachgewiesen werden’.

	OMVANG	
	AANTAL	
	BEGINPOSITIE	
	WAARDE	
	STERKTE OF VERMOGEN (> EIGENSCHAP OF HOEDANIGHEID ALGEMEEN)	
	BELANG	

Afbeelding 3: Voorlopig typesjabloon voor de categorie van de schaakstukbenamingen in het ANW

Het moet nog wel aan het taalmateriaal in het ANW-corpus worden getoetst en zo nodig bijgesteld en aangevuld. Een van de mogelijkheden daarvoor is de analyse van de samenstellingen. In de opvatting dat de selectie van de specificator van het basiswoord bij de vorming van samenstellingen in bepaalde gevallen ‘geschiedt op basis van kenmerken uit de conceptuele structuren’ (in de huidige ANW-terminologie ‘semagrammen’) van het basiswoord (Moerdijk 1987: 205), kunnen samenstellingen met de schaakstukbenaming als tweede lid inzicht verschaffen in de kenmerken die in semagram en typesjabloon een rol spelen. Het ANW-corpus bevat de volgende gevallen: *a-pion* (4x), *b-pion* (1x), *c-pion* (5x), *centrumpion* (1x), *d-pion* (1x), *damepion* (2x), *damevleugelpion* (1x), *dubbelpion* (1x), *e-pion* (2x), *f-pion* (2x), *gambietpion* (1x), *h-pion* (5x), *pluspion* (7x), *vrijpion* (1x), *witpion* (1x); *b-paard* (1x), *b1-paard* (1x), *loperpaard* (1x), *schaakpaard* (1x); *schaaktoren* (1x); *schaakkoningin* (2x). De kenmerken BEGINPOSITIE en POSITIE zijn aan te wijzen in: *a-pion*, *b-pion*, *c-pion*, *d-pion*, *e-pion*, *f-pion*, *h-pion*, *b-paard*, *b1-paard*, *centrumpion*, *damepion*, *damevleugelpion*, *dubbelpion*, *vrijpion*, eventueel ook *gambietpion*; het kenmerk AANTAL in *pluspion*; het kenmerk KLEUR in (het ongewone) *witpion*. In *loperpaard* is sprake van twee gelijkwaardige leden in een verkorting van *loperpaardeindspel*. De samenstellingen *schaakpaard*, *schaaktoren* en *schaakkoningin* wijzen op een kenmerk TOEPASSINGSGBIED OF BEREIK of FUNCTIE (in een algemenere klasse). Uit deze analyse blijkt dat met name het kenmerk BEGINPOSITIE/POSITIE, dat weinig in de onderzochte definities werd gebruikt, prominent in samenstellingen naar voren komt en dus zeker relevant is voor het typesjabloon en de semagrammen. Op grond van deze gegevens hoeft het typesjabloon niet ingrijpend te worden veranderd. Wel blijkt een algemener kenmerk POSITIE te verkiezen boven BEGINPOSITIE. Ook samenstellingen met het woord als eerste lid kunnen soms aanwijzingen voor de geldigheid van kenmerken bevatten: zo vinden we het kenmerk BEWEGING terug in *paardensprong* (2x), het kenmerk AANTAL in *loperpaar* (11x).

Naast samenstellingen kunnen ook vaste combinaties aanknopingspunten bieden. Een paar voorbeelden: combinaties die bij schaakstukbenamingen naar verhouding vaak in het corpus voorkomen, zijn die met de kleuradjectieven *wit* en *zwart*: *witte pion* (13x), *zwarte pion* (14x), *wit paard* (4x), *zwart paard* (9x), *witte looper* (12x), *zwarte looper* (13x), *witte toren* (2x), *zwarte toren* (8x), *witte dame* (11x), *zwarte dame* (14), *witte koningin* (1x), *zwarte koningin* (1x), *witte koning* (12x), *zwarte koning* (4x); verder kwam de combinatie van *paard* in de schaakstukbetekenis met het werkwoord *springen* zeven keer voor. De kenmerken KLEUR (zie hierover noot 10) en BEWEGING komen m.a.w. ook in vaste combinaties met schaakstuknamen tot uitdrukking. Verder kan het corpus natuurlijk ook andere gegevens leveren die belangrijk genoeg zijn om in het semagram te worden ingevuld.

Op basis van het gevormde typesjabloon kunnen nu alle leden van de klasse op een systematische manier semantisch worden beschreven. Een probleem dat nog wel moet worden opgelost, is de taakverdeling tussen de definitie en het semagram: wat zet de lexicograaf in de definitie en wat in het semagram? In de vorige paragraaf is al iets gezegd over het relatieve belang van de afzonderlijke kenmerken. Het ligt voor de hand om in de definitie de

belangrijkst gebleken kenmerken tot uitdrukking te brengen; in het semagram worden deze dan herhaald en aangevuld met minder centrale kenmerken, waar minder belangrijke of encyclopedische gegevens uit het corpus of uit secundaire bronnen kunnen worden ondergebracht. Het zal duidelijk zijn dat in het algemeen bij de verdeling enige willekeur moeilijk te vermijden is. Bij de schaakstukken meen ik op grond van de analyse dat het goed is om in alle definities de beweging, de vorm of de omvang, de sterkte of het belang, en het aanvankelijke aantal per speler te vermelden. Aanvullende gegevens kunnen tot het semagram beperkt blijven. Ter verduidelijking wordt ook een foto of plaatje van het stuk getoond. De afbeeldingen 4 en 5 illustreren wat de gebruiker van het ANW, als hij naar uitgebreide betekenisinformatie vraagt, in enigerlei vorm te zien zou kunnen krijgen.¹³ Ik heb als voorbeelden de relevante gedeelten van de schaakstukbetekenissen van *paard* en *toren* gekozen.

The screenshot shows the ANW website interface. The main content area displays the entry for 'paard' with the following sections:

- Betekenis 2.0**: A paragraph defining the chess piece as a piece with a horse's head, moving horizontally or vertically, and jumping over pieces.
- Semagram**: A list of categories:
  - Oppercategorie:** is een voorwerp
  - Bovencategorie:** is een figuur
  - Categorie:** is een schaakstuk
- Kenmerken**:
  - Zintuiglijke Waarneming**:
    - Vorm**: heeft in het standaardmodel een bovengedeelte in de vorm van een paardenkop
  - Ruimte**:
    - Positie**: staat in de beginstelling tussen de toren en de loper: de witte paarden op de eerste rij van het bord op het tweede veld (b1) en het zevende veld (g1), de zwarte paarden op de achtste rij op het tweede veld (b8) en het zevende veld (g8)
  - Hoeveelheid**:
    - Aantal of hoeveelheid**: Elk van beide spelers heeft aan het begin van het spel twee paarden
    - Waarde**: heeft een waarde van driemaal die van een pion en is daarom drie punten waard
  - Eigenschap of hoedanigheid**:
    - Eigenschap of hoedanigheid algemeen**: is driemaal sterker dan een pion, ongeveer even sterk als een loper, maar minder sterk dan een toren, en behoort met de loper tot de zogeheten lichte stukken
  - Handeling of werking**:
    - Beweging**: mag per zet twee velden in horizontale en een veld in verticale richting of twee velden in verticale en een veld in horizontale richting worden verplaatst en mag daarbij over bezette velden heen springen

On the left side, there is a navigation menu with options like 'Overzichtsartikel', 'Vorm en gebruik', '2.0: schaakstuk', 'Semagram', 'Categorie', 'Kenmerken', and 'Hele artikel'. Below the menu, there are links for 'Spreekwoorden', 'Combinaties', 'Verbindingen', and 'Voorbeelden'. At the bottom of the page, there are links for 'home', 'contact', 'print', and 'save'.

Afbeelding 4: Definitie, semagram en afbeelding bij de schaakstukbetekenis van *paard* in het ANW

¹³ Het betreft hier een prototype; de uiteindelijke lay-out ligt nog niet definitief vast. In het linker gedeelte van het scherm is hier alleen de betekenis 2.0 aangegeven, normaal is de gehele betekenisboom zichtbaar.

The screenshot shows the ANW website interface. The main content area displays the entry for 'toren'. The definition states: 'schaakstuk met een bovengedeelte in de vorm van een ronde vestingtoren met kantelen, dat horizontaal of verticaal zo ver men wil over niet-bezette velden verplaatst mag worden. Het stuk, waarvan elke speler er aan het begin van het spel twee heeft, is sterker dan een loper of paard, maar minder sterk dan een dame'. A small image of a chess rook is shown to the right. The semagram section provides further details:

- Categorie:**
  - Oppercategorie: is een voorwerp
  - Bovencategorie: is een figuur
  - Categorie: is een schaakstuk
- Kenmerken:**
  - Zintuiglijke Waarneming:**
    - Vorm: heeft in het standaardmodel een bovengedeelte in de vorm van een ronde vestingtoren met kantelen
  - Ruimte:**
    - Positie: staat in de beginstelling in elke hoek van het bord; de witte torens op de eerste rij van het bord op het eerste veld (a1) en het achtste veld (h1), de zwarte torens op de achtste rij op het eerste veld (a8) en het achtste veld (h8)
  - Hoeveelheid:**
    - Aantal of hoeveelheid Waarde: Elk van beide spelers heeft aan het begin van het spel twee torens heeft een waarde van vijfmaal die van een pion en is daarom vijf punten waard
  - Eigenschap of hoedanigheid algemeen:**
    - Eigenschap of hoedanigheid algemeen: is sterker dan een loper of paard, maar minder sterk dan een dame en behoort met de dame tot de zogeheten zware stukken
  - Handeling of werking:**
    - Beweging: mag horizontaal of verticaal zo ver men wil over niet-bezette velden verplaatst worden

Afbeelding 5 : Definitie, semagram en afbeelding bij de schaakstukbetekenis van *toren* in het ANW

De overige vier schaakstukbenamingen moeten het hier doen met een voorstel voor hun definities, maar de bijbehorende semagrammen zijn gemakkelijk naar analogie te construeren:

pion: kleinste schaakstuk, dat per zet één veld, vanuit de beginpositie ook twee velden, alleen verticaal naar voren verplaatst mag worden en vooruit in diagonale richting mag slaan. Het stuk, waarvan elke speler er aan het begin van het spel acht heeft, is het zwakste uit het spel, maar kan bij het bereiken van de andere kant van het bord in elk gewenst stuk (gewoonlijk een dame) worden omgezet

loper: schaakstuk met een bovengedeelte in de vorm van een gestileerde figuur met een ingesneden mijter, dat diagonaal zo ver men wil over niet-bezette velden verplaatst mag worden. Het stuk, waarvan elke speler er aan het begin van het spel twee heeft, is veel sterker dan een pion, in sterkte vergelijkbaar met een paard, maar minder sterk dan een toren

dame: schaakstuk met een bovengedeelte in de vorm van een gestileerde figuur met een koninginnenkroontje, dat horizontaal, verticaal en diagonaal zo ver men wil over niet-bezette velden verplaatst mag worden. Het stuk, waarvan elke speler er aan het begin van het spel een heeft, is het sterkste stuk uit het spel

koning: schaakstuk met een bovengedeelte in de vorm van een gestileerde figuur met een koningskroon, dat horizontaal, verticaal en diagonaal één veld verplaatst mag worden. Het stuk, waarvan elke speler er aan het begin van het spel een heeft, is het stuk waar het spel om draait en moet door de tegenpartij om te winnen mat worden gezet

7. Besluit

De voorgestelde behandeling van de schaakstukken in het ANW laat zien hoe invulling van semagrammen op basis van een typesjabloon bij woorden uit een bepaalde betekenisklasse leidt tot een consistente en ook (voldoende) volledige lexicografische beschrijving van alle woorden uit die betekenisklasse. Dit door Fons Moerdijk ontworpen beschrijvingsmodel komt dus tegemoet aan de behoefte van Verkuyl aan ‘een organiserende visie [...] op kennisdomeinen die de definities verbindt’ (Verkuyl 1993: 220).

Bibliografie

- Moerdijk, A. (1987), ‘Lexicale semantiek en compositavorming’, in: *Forum der Letteren* 28, 194-213.
- Moerdijk, Fons (2002), *Het woord als doelwit*. Amsterdam, Vossiuspers UvA.
- Moerdijk, Fons (2003), ‘The codification of semantic information’, in: Piet van Sterkenburg (ed.), *A Practical Guide to Lexicography*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 273-296.
- Moerdijk, Fons (2007), ‘Definities, frames en semagrammen’, in: Fons Moerdijk, Ariane van Santen en Rob Tempelaars (red.), *Leven met woorden*, Afscheidsbundel voor Professor Piet van Sterkenburg, 63-75.
- Moerdijk, Fons, Carole Tiberius, Jan Niestadt (2008), ‘Accessing the ANW Dictionary’, in: *Proceedings of the Workshop on Cognitive Aspects of the Lexicon (COGALEX 2008)*, 18-24. Coling 2008 Organizing Committee. <www.aclweb.org/anthology/W08-1903>
- Posthumus, Jan (2000), ‘Een nadere blik op de dertiende Van Dale’, in: *De Woordenaar* 4, 7-15.
- Verkuyl, H.J. (1993), ‘Hoe goed en hoe fout is Van Dale?’, in: *De Nieuwe Taalgids* 86, 194-237, 303-327. Woordenboeken

Woordenboeken

- elexiko* – Online-Informationssystem zum deutschen Wortschatz am Institut für Deutsche Sprache, Mannheim (<www.elexiko.de>).
- GVD13 – *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* (2000), cd-romversie 1.0Plus op basis van de dertiende uitgave. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie bv.
- GVD14 – *Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal* (2005), cd-romversie 14.0. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie bv.
- VDHN1 – *Van Dale Groot woordenboek hedendaags Nederlands* (1997), cd-romversie 1.0. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie bv.
- VDHN2 – *Van Dale Groot woordenboek hedendaags Nederlands* (2002), cd-romversie 2.0. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie bv.
- MWOD – *Merriam-Webster Online Dictionary* <www.merriam-webster.com>.
- OED – *Oxford English Dictionary Online* <www.oed.com>.
- ODE – *Oxford Dictionary of English*, second edition, revised (2005), Oxford University Press.
- TLFI – *Le Trésor de la Langue Française Informatisé* <www.atilf.atilf.fr>.
- Webster (1974), *New World Dictionary of the American Language*. 2nd College Edition.
- WNT – *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1864-1998), cd-romversie 2003. Den Haag, Sdu Uitgevers.